



## КОНЦЕПЦІЯ, ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗУРСЬКОГО

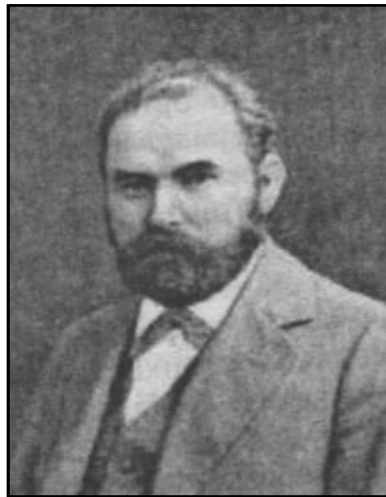
Валентин РИБАЛКА

Copyright © 2003

**Олександр Федорович Лазурський** (12 квітня 1874 р. – 13 березня 1917 р.) народився в Україні, у Переяславі (зараз м. Переяслав-Хмельницький Київської області).

У 1897 р. закінчив Військово-медичну академію у Санкт-Петербурзі, отримавши ступінь “лікаря з відзнакою”. Був залишений у клініці нервових та душевних хвороб при академії. Суміщав наукову діяльність з лікарською практикою. Працював у будинку призріння душевно хворих та у школі для дітей з нервово-психічними відхиленнями. У 1900 р. захистив докторську дисертацію з медицини. На захисті виступили опонентами І.П. Павлов та В.М. Бехтерев. Багато років очолював психологічну лабораторію у складі Психоневрологічного інституту В.М. Бехтерева, учнем і найближчим співробітником якого був до кінця своїх днів. Виступав з лекціями у Москві, Полтавській та Харківській губерніях.

О.Ф. Лазурський відомий як лікар-психіатр, психолог, педагог, фундатор характерології, диференціальної психо-



**Олександр Лазурський  
(1874 – 1917)**

логії. Він зробив значний внесок у вітчизняну персонологію, зокрема у систематичне вивчення типів особистості, визначення методологічних і методичних засад дослідження особистості, щонайперше, на основі запропонованого ним природного експерименту.

Основні наукові праці О.Ф. Лазурського – “Програма дослідження особистості” (1904 р.), “Нарис науки про характери” (1906 р.), “Шкільні характеристики” (1908 р.), “Загальна та експериментальна психологія” (1912 р.), “Про природний експеримент” (1918 р.), “Класифікація особистостей” (1921, 1924 р.р.) та ін. Особливе місце серед вказаних праць займає “Класифікація особистостей”, що друкувалася з 1915 р. у “Журналі Міністерства Народної освіти” і є продовженням “Нарису науки про характери”. Після передчасної смерті О.Ф. Лазурського у 1917 р. цю книгу закінчив і підготував до друку в 1921 р. на основі чернеток та особистих бесід з ученим його учень і співробітник В.М. Мясіщев.

## 1. РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ

В основу загального розуміння особистості О.Ф. Лазурський поклав принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, виходячи з його надзвичайної біологічної та філософської важливості [9, с. 6]. У зв'язку з цим уявлення особистості має ґрунтуватися на аналізі та порівнянні між собою двох великих, різноманітних за змістом та ступенем складності, групових проявів її психологічних елементів – внутрішніх і зовнішніх, ендопсихічних та екзопсихічних. Останні терміни були запропоновані вченим разом з С.Л. Франком [2].

Ендопсихічні прояви “виражають внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, так би мовити, внутрішній механізм людської особистості” [9, с. 9]. Відповідно до цього О.Ф. Лазурський виділяє так звану ендопсихіку, котра характеризується наявністю у людини психологічних (психофізіологічних) елементів особистості, до яких відносяться темперамент, характер, розумова обдарованість. До ендопсихіки вчений відносить усю сукупність психічних функцій та здібностей, таких як сприйнятливність, пам'ять, увага, комбінаційна діяльність мислення та уяви, афективна збуджуваність, здатність до вольового зусилля, імпульсивність чи обміркованість вольових актів, швидкість, сила та багатство рухів тощо.

О.Ф. Лазурський ототожнює ендопсихіку “з нервово-психічною організацією людини”, розглядаючи останню як складний, організований, безперервно діючий, двосторонній (психофізіологічний) процес. При цьому окремі психічні функції утворюють складові або сторони цього процесу. Вони міцно пов'язані між собою й водночас відносно незалежні у своєму формованні.

На думку вченого, саме “ендопсихіка, без сумніву, становить ядро людської

особистості, головне її підґрунтя, відображаючись значною мірою (хоч і не завжди однаково сильно) також і на екзопсихічних її проявах” [9, с.10].

Зміст другої, екзопсихічної, сторони особистості утворюють відношення особистості до зовнішніх об'єктів, середовища у найширшому сенсі. Останнє охоплює всю сферу “того, що протистоїть особистості і до чого вона може тим чи іншим чином ставитися; сюди належать і природа, і матеріальні речі, й інші люди, й соціальні групи, й духовні блага – наука, мистецтво, релігія, і навіть душевне життя самої людини, оскільки воно може бути об'єктом свідомого ставлення особистості” [9, с. 10].

О.Ф. Лазурський висловлює слушну думку про те, що індивідуальність, і фактично неповторність людини, визначається не тільки своєрідністю її ендопсихічних рис (особливості пам'яті, уяви тощо), а й її екзопсихічними проявами, тобто її ставленням до оточуючих явищ, тобто тим, як особа реагує на різноманітні об'єкти, що любить та ненавидить, чим цікавиться, або до чого байдужа.

Отже, ендопсихічні прояви відображають внутрішні, суб'єктивні співвідношення між окремими психічними елементами особистості. Вони неподільно пов'язані з індивідуальними особливостями центральної нервової системи індивіда й утворюють певний ендоконкомплекс. Ендоконкомплекс – це таке поєднання кількох міцно сплетених між собою основних психологічних функцій, яке постає як неподільне ціле, визначає схильність людини до певних занять. Так, якщо йдеться про здатність до мистецтва, то ендоконкомплекс особистості передбачає високорозвинену уяву (відтворювальну і частково творчу), підвищену сприйнятливність до зовнішніх вражень, значну афективну збуджуваність, естетичне почуття. Утвердження однієї з цих рис ендоконкомплексу майже неминує спричинює розвиток й інших рис [9, с. 11].

У будь-якому разі екзоконкомплекс від-

ображає так чи інше організовані зовнішні умови, обставини людини, в яких вона живе і діє. Характерний для конкретної особи екзокомплекс закономірно посилює притаманні їй елементарні психічні властивості, сполучення і розвиток яких визначається не стільки “їх внутрішнім, органічним зв’язком, скільки сторонніми, зовнішніми умовами” [9, с. 12]. Однак екзопсихічна складова особистості не є чимось зовнішнім, поверховим, минулим, значущим лише для даного моменту. Окремі екзопрояви, наприклад, звичка до праці, ставлення до власності, соціальні погляди, світогляд, відрізняються такою ж міцністю, як і ендопсихіка, залишаючись незмінними до кінця життя людини [9, с. 12].

О.Ф. Лазурський вводить поняття психічного рівня розвитку елементів ендота екзокомплексу, що змістовно схарактеризовує відношення між особистістю та навколишнім середовищем, що, зі свого боку, змінює співвідношення між цими елементами особистості. Так, на нижчому рівні розвитку вплив зовнішнього середовища є переважаючим; конкретне довкілля підпорядковує собі слабку психіку малообдарованої людини, насильно пристосовує її до своїх запитів і вимог, “мало зважаючи на ендособливості кожного окремого індивідуума” [9, с. 22]. Через це часто виникає значна невідповідність між основними задатками і здібностями особи та засвоєними нею професійними навичками, поглядами і способами діяльності. Представники нижчого психічного рівня розвитку вирізняються неповною і нестійкою пристосованістю особистості до навколишнього середовища, незначною вагою і цінністю особистості у соціальному житті, а тому відносяться до загалу недостатньо пристосованих.

При середньому психічному рівні розвитку людина володіє значно більшою здатністю пристосовуватися до довкілля, спроможна знайти в ньому своє місце і використати його для своїх цілей. Такі

люди більш свідомі, працездатні, ініціативні, вони вибирають собі заняття, що відповідають їх схильностям і задаткам, й природно працюють більш продуктивно та з інтересом. Врешті-решт вони стають корисними суспільству і водночас забезпечують собі не лише матеріальне благополуччя, а й певний фізичний і духовний комфорт. Вчений називає їх пристосованими [9, с. 22–23].

Інші відношення у системі “особистість – середовище” складаються на вищому психічному рівні розвитку, що притаманний людям талановитим, високообдарованим, для котрих властива значно більша, аніж на середньому рівні, здатність пристосовуватися до навколишнього середовища шляхом використання її переваг та облаштування собі зручного і матеріально забезпеченого життя. Водночас здатність цих людей до напруженого, інтенсивного душевного життя примушує їх не обмежуватися лише пристосуванням до середовища, характеризується намаганням переробити це середовище, видозмінити його відповідно до своїх власних потягів і потреб. Такі люди демонструють яскраво виражений процес творчості. Їхня висока обдарованість у будь-якій предметній сфері інтенсивно виявляє найбільш властиві для них риси, зокрема, вольову енергію, почуття симпатії, або досконалу мислєдіяльність, причому як за сприятливих умов, так і зовсім несприятливих, нових, незвичних (наука, мистецтво, управління, практика соціального життя тощо). Саме ці люди створюють, іноді всупереч власній волі, абсолютно нові види проявів, торуючи шлях, яким пізніше підуть інші.

Якщо нижчий психічний рівень, – пише О.Ф. Лазурський, – характеризує “переважно індивідумів недостатньо пристосованих, середній – пристосованих, то представників вищого рівня можна назвати, на відміну від попередніх, пристосовницькими. Варто лише пам’ятати, що процес творчості, переробки дійсності згідно зі своїми ідеалами і потягами

ніколи не дається їм задарма, а майже завжди супроводжується завзятою боротьбою з різними нестатками – духовними чи матеріальними. Інтенсивне зосередження душевної діяльності у відомому напрямку, у зв'язку з підвищеною ідейністю потягів..., примушує їх часто без належної уваги ставитися не лише до різних, суто матеріальних потреб, а й узагалі до забезпечення рівневого, спокійного перебігу свого життя. Завдяки цьому представники вищого рівня, навіть у випадку успіху своїх планів і потягів, нерідко опиняються у соціальному відношенні влаштованими значно гірше, аніж звичайні, середні люди” [9, с. 23–24].

О.Ф. Лазурський пов'язує психічний рівень розвитку особистості зі здатністю людини свідомо орієнтуватись у навколишньому середовищі, з тим, що звично називають *світоглядом*. Так, на нижчому рівні люди, через загальну бідність і розрізненість психіки, зазвичай не мають скільки-небудь цільного, зв'язного і закінченого світогляду; на середньому – їм властивий певний світогляд, котрий достатньо ємний і дещо відповідний їхній ендопсихіці. Однак такий світогляд рідко містить які-небудь самостійні оригінальні риси. Він переважно запозичений в оточуючих, або ж засвоєний шляхом виховання та сторонніх впливів. І тільки на вищому психічному рівні, як зауважує вчений, світогляд людини набуває оригінальних рис, котрі несхожі на інші як в окремих своїх аспектах, так і запозичених зовні, причому самостійно перероблених відповідно до потреб і схильностей окремої людини. Тому так “цікаво буває знайомитися з поглядами і переконаннями людей талановитих чи видатних у тому чи іншому відношенні” [9, с. 24].

Разом з цим О.Ф. Лазурський робить слушне зауваження щодо етико-соціальної оцінки індивідуума в контексті обстоюваних ним поглядів на психічний рівень розвитку особистості. Він попереджає, що навіть на вищих ступенях душевного розвитку можуть зустрічатися “спотворені типи, і

психічне падіння їх часто виявляється і в соціальному відношенні більш шкідливим, і з морального боку більш відштовхуючим, аніж у людей з примітивнішою психікою. Кому багато дано, з того багато і вимагається. Тому за критерій моральної оцінки необхідно виставляти зовсім іншу ознаку, а саме – більшу чи меншу тенденцію до підвищення психічного рівня, явний потяг до самовдосконалення... І саме цей “священний вогонь”, цей потяг до якомога повнішого і всебічнішого розвитку своїх духовних сил ми вважаємо однаково цінним, чи буде він виявлятися у яскравій і різноманітній психіці багато обдарованої людини, чи у бідній примітивній душі індивідуума, котра належить до нижчого психічного рівня” [9, с. 25–26].

## 2. ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА

О.Ф. Лазурським була запропонована одна з перших у персонології програм “клінічного” дослідження особистості, що побудована на засадах ієрархічного принципу класифікації психологічних понять [1]. Відповідно до його вимог реалізовано три рівні конкретизації відповідних понять. На першому вирізнено 15 загальних психічних процесів і функцій особистості, які на другому конкретизовані у 72 похідних психічних елементах. Зазначені рівні утворюють так звану *керуючу* частину програми. У наступній – *роз'яснювальній* – згадані 72 елементи підлягають ще більшій деталізації, утворюючи третій рівень конкретизації, на якому подається більше 150 властивостей особистості. У такий спосіб учений пропонує ієрархічну психологічну структуру особистості, які є дієвим методологічним засобом її дослідження як одного з найскладніших об'єктів наукового пізнання.

Програма дослідження, або психологічна структура особистості у своїй “керуючій” частині, має такий виглядає [4,

с. 7–26]:

**I. Увага.** 1. Привабливість уваги. 2. Сила зосередженості уваги; відвернення уваги. 3. Домінування пасивної або активної уваги. 4. Стійкість або нестійкість уваги. 5. Обсяг уваги (широта або вузькість).

**II. Відчуття, сприймання.** 6. Гострота сприймань. 7. Численність і багатство сприймань. 8. Точність сприймань.

**III. Пам'ять.** 9. Запам'ятовування. 10. Здатність упізнавання. 11. Збереження у пам'яті; відтворення. 12. Точність відтворення. 13. Види пам'яті.

**IV. Уява.** 14. Багатство уяви, яскравість; чіткість відтворених образів. 15. Типи розумових образів (зоровий, слуховий, моторний та змішаний). 16. Ступінь розвитку творчої (комбінуючої) уяви. 17. Види творчої уяви.

**V. Мислення.** 18. Здатність до абстрагування (абстрактність мислення, утворення загальних уявлень і понять). 19. Широта або вузькість понять. 20. Суб'єктивність або об'єктивність суджень. 21. Здатність логічно розмірковувати (побудова мети суджень та умовидів). 22. Схильність до синтезу. 23. Схильність до аналізу.

**VI. Мова.** 24. Численність словесних образів (багатство мови). 25. Переважальний тип словесних образів (зоровий, слуховий, моторний та змішаний). 26. Легкість сполучення словесних образів.

**VII. Загальні особливості розумової сфери.** 27. Переважання свідомих або несвідомих процесів. 28. Переважання внутрішніх сприймань над зовнішніми і навпаки. 29. Переважання асоціації або аперцепції. 30. Численність або бідність запасу уявлень. 31. Наявність або відсутність спрямовувальних ідей у розумовій сфері. 32. Швидкість або повільність розумових процесів. 33. Розумова працездатність. 34. Розумова вправність (призвичаювання).

**VIII. Настрої та афекти.** 35. Переважальні настрої. 36. Сталість або мінливість настроїв. 37. Здатність відчувати радість і горе. 38. Схильність до гніву. 39. Нахил до страху або його відсутність. 40. Схильність до лякливості (у зв'язку із загальним підвищенням нервової збудженості).

**IX. Почуття до власної особистості.** 41. Нижчі органічні почуття. 42. Піклування про добробут своєї особистості (егоїзм). 43. Піклування про власну вищість над іншими (самолюбство). 44. Почуття, котрі пов'язані з оцінкою власної особистості.

**X. Почуття до інших людей.** 45. Спорідненість. 46. Почуття симпатії (різні види симпатії). 47. Суспільні почуття.

**XI. Вищі ідейні почуття.** 48. Інтелектуальні почуття. 49. Естетичні почуття (різні його види). 50. Моральні почуття (ступінь розвитку і характер проявів). 51. Релігійне почуття (ступінь розвитку і характер проявів).

**XII. Загальні особливості емоційної сфери.** 52. Збудливість почуттів. 53. Сила, інтенсивність почуттів. 54. Тривалість, стійкість почуттів. 55. Багатство або бідність зовнішніх проявів почуттів. 56. Вплив почуттів на розумові та вольові процеси.

**XIII. Рухи.** 57. Багатство або бідність рухів. 58. Швидкість або повільність рухів. 59. Координація складних рухів; рухова вправність. 60. Сила або слабкість рухів; м'язова працездатність.

**XIV. Психічна активність. Вольове зусилля.** 61. Сила або слабкість бажань і потягів. 62. Загальний розвиток психічної активності. 63. Здатність до концентрації вольового зусилля. 64. Більша або менша тривалість вольового зусилля. 65. Здатність до затримки. 66. Здатність чинити опір зовнішнім впливам (різні її види).

**XV. Прийняття рішень. Процес вибору.** 67. Переважальні мотиви діяльності. 68. Схильність до боротьби мо-

тивів (обдумані дії). 69. Швидкість прийняття рішень (тривалість коливань). 70. Стійкість або нестійкість прийнятих рішень. 71. Наявність керуючих ідей та потягів. 72. Систематичність складних дій.

У другій, себто роз'яснювальній, частині програми дослідження особистості О.Ф. Лазурський продовжує логічну конкретизацію наукових психологічних понять. При цьому він характеризує ту чи іншу властивість особистості діалектично, в діапазоні протилежних, максимальних і мінімальних, позитивних і негативних та інших проявів. Водночас різні властивості постійно зіставляються одна з одною. Тому класи і види властивостей дещо змішуються між собою. Враховуючи те, що матеріал другої частини програми займає багато місця, наведемо детальний опис лише трьох з 15-ти (I, IX і XV) основних якостей чи сторін особистості, зберігаючи при цьому особливості стилю автора (зокрема, автор звертається до певної особи як до об'єкта дослідження) [2].

**I. Увага.** 1. *Привабливість уваги.* Всілякі зміни в оточенні, все незвичне, видатне, а також усе, що скільки-небудь зачіпає почуття та інтереси людини, одразу ж привертає її увагу. Або ж, навпаки, до всього вона ставиться однаково розсіяно і неуважно, не здатна зупинитися тривалий час на чомусь.

2. *Сила зосередженості уваги; відвернення уваги.* Зосередившись на певних зовнішніх враженнях (читаючи, слухаючи, розглядаючи що-небудь, працюючи), або занурившись у свої власні думки, людина зовсім не помічає оточуючих; щоб відволікти її, треба кілька разів назвати її ім'я, торкнутися плеча і т.ін. Або навпаки: незначна незручність, перешкода, гучна розмова одразу ж відволікає увагу.

3. *Домінування пасивної або активної уваги.* Увага зазвичай зосереджується на тих враженнях, котрі в даний момент є найбільш яскравими й інтенсивними, чомусь вражають людину, викликають у неї те чи інше почуття. Або ж навпаки,

поставивши собі за мету простежити за яким-небудь об'єктом чи явищем, людина продовжує уважно спостерігати за ним, не дивлячись на появу інших подразників, більш інтенсивних і привабливих; у разі потреби може зосередити увагу навіть на нудному й неприємному предметі.

4. *Стійкість або нестійкість уваги.* Людина тривалий час може займатись одним й тим же предметом, підтримувати розмову на одну й ту ж тему. Або, навпаки, безперервно змінювати тему розмови і, запитуючи що-небудь, не дослуховувати роз'яснення і задавати вже нове побічне питання.

5. *Обсяг уваги (широта або вузькість).* Людина може займатися кількома справами одночасно, наприклад, виконувати складну ручну роботу, писати, малювати і водночас слухати читання, приймати участь у цікавій розмові; або займатися подробицями справи і все ж не упускати з поля зору загального її плану [2, с. 8–9] ...

#### **IX Почуття до власної особистості.**

41. *Нижчі органічні почуття.* Задоволення органічних потреб (сон, їжа та ін.) є одним з головних задоволень у житті людини. Ненажера, ласун, гастроном. Такій людині властива схильність до зловживань спиртними напоями. Сильний розвиток грубих статевих потягів, розбещений, охоче (залюбки) вислуховує усякі сальні вислови, розглядає непристойні малюнки. Або ж, навпаки, усі фізичні потреби вельми обмежені, відрізняються помірністю, тверезістю та стриманістю.

42. *Піклування про добробут своєї особистості (егоїзм).* Завжди піклується тільки про себе, дбає про свої власні потреби, вищує користь та задоволення; в усіх інших людях бачить лише засіб або перешкоду для досягнення своїх особистісних цілей. Жадоба, користюлюбство. Боягузтво, надмірне піклування про самозбереження. Або ж, навпаки, відрізняється безкорисливістю й самозреченням, здатністю до великодушності і самовідданості.

43. *Піклування про власну вищість над іншими (самолюбство)*. Завжди намагається чимось відзначитися, перевершити своїх товаришів. Шукає слави, шани, високого положення, відзнак. Особа чутлива до похвали та догани, галасливого успіху чи байдужості з боку оточуючих; гоноровита, любить хизуватися і кокетувати; хвалькувата, образлива, надто дорожить своєю репутацією. Сильно розвинуте почуття честі і власної гідності.

44. *Почуття, котрі пов'язані з оцінкою власної особистості*. Велика, непохитна впевненість у собі, у своїх силах і здібностях (фізичних і духовних). Сміливо і самовпевнено береться за найтрудніші справи. Зарозумілість, самовпевненість, самовдоволеність. Людина владолюбива і гоноровита, насмішкувато і зневажливо ставиться до усіх оточуючих. Протилежні якості: почуття власного безсилля і нездатності; не наважується взяти на себе скільки-небудь відповідальну справу. Легко бентежиться, замішується. У присутності незнайомих людей соромиться, конфузиться. Схильна до покаяння, смирення, самоприниження (остерігатись удавання) [2, с.18]...

#### XV. **Прийняття рішень. Процес вибору.**

67. *Переважальні мотиви діяльності*. Які саме спонуки найчастіше керують її вчинками: піклування про свої вигоди чи задоволення, почуття симпатії, усвідомлення обов'язку, зацікавленість чи допитливість, естетичні потреби і т. ін. Чи завжди її діяльність є виявом тих почуттів, які їй найбільше властиві, або ж часто вчинки не виявляють основних рис її особистості: наприклад, юнак, є від природи добрим і відвертим, але недостатньо самостійним і схильним до навіювання; тоді, потрапивши у погане середовище, бреше, лицемірить, здійснює жорстокі і ганебні вчинки тощо.

68. *Схильність до боротьби мотивів (обдумані дії)*. Перед кожним, скільки-небудь важливим, рішенням або судженням людина вагається, вибирає, зважує. Передбачлива завчасно обмірковує усі

можливі наслідки свого рішення, усі деталі наступної дії. Розважлива починає будь-яку справу, захід тільки в тому випадку, якщо володіє достатніми засобами для успіху і якщо загальний результат справи повністю відповідає її цілям та інтересам. Завжди може сказати, чому і навіщо вона діє так, а не інакше. Або ж, навпаки, легковажна і безтурботна в усіх, навіть у скрутних, випадках, приймає рішення відразу, без усяких вагань, тобто перше-ліпше (імпульсивність учинків).

69. *Швидкість прийняття рішень (тривалість коливань)*. У критичну хвилину, коли не можна гаяти час (пожежа, раптова загроза для життя, критичний момент під час гри), людина діє рішуче й доцільно. Або, навпаки, навіть якщо стан справ зрозумілий, все ж ніяк не може наважитися і без кінця вагається; ледве розпочавши певну справу, вже починає переробляти її у протилежному напрямку.

70. *Стійкість або нестійкість прийнятих рішень*. Постійність у способі дій, у досягненні один раз намічених цілей. Ніколи або дуже рідко змінює свої звички й заняття. Незмінність поглядів і думок, вірність своїм усталеним переконанням.

71. *Наявність керівних ідей та потягів*. Людина має певні думки, погляди (релігійні, етичні тощо), які керують усіма її рішеннями, певні привласнені цілі, котрі спрямовують усі її вчинки; завжди знає до останніх подробиць, чого власне хоче і домагається. Або ж кінцеві цілі дуже неясні, плани і наміри цілковито суперечливі, чого вона сама не помічає; на багато запитань, що стосуються її чергового вчинку, не здатна відповісти.

72. *Систематичність складних дій*. Будь-яку справу людина виконує систематично, послідовно. Тільки закінчивши одне, переходить до іншого. В усьому любить порядок, систему (у розподілі часу, заняттях, у фінансових справах). Залюбки колекціонує. Займаючись науковими дослідженнями, охоче складає класифікації; прагне розташувати факти у певному порядку, хоча б і суто зовнішньому.

Або ж, навпаки, постійно безглуздо метушиться, перестрибує від одного до іншого, не закінчуючи жодної з початих справ. Окремі вчинки часто суперечать один одному. На столі і в кімнаті безладдя. Наукові факти і спостереження викладає як заманеться, без усякої обробки і систематизації [2, с. 25–26].

Отже, О.Ф. Лазурський у побудові авторської програму дослідження особистості виступає як систематизатор психічних якостей і функцій. Він робить у цій сфері пошукування помітний крок уперед порівняно зі своїми попередниками, приміром, О. Липманом, який склав відомий опитувальний аркуш [див. 16, с. 228–237], та Г.І. Россолімо, із його планом дослідження дитячої душі [18].

Вкотре підкреслимо, що дану програму можна розглядати передусім саме як теоретичну схему структури особистості, що покликана виконувати функцію плану вивчення характерів. Цей теоретичний акцент програми підтверджує і той факт, що О.Ф. Лазурський не залишив ані методики, ані докладного прикладу практичного використання цього плану при вивченні конкретної особистості. Він начебто спеціально зупинився саме на теоретичному етапі систематизації властивостей особистості, усвідомлюючи передовсім її виняткове наукове значення. І це зрозуміло, адже на той час не було більш логічно досконалої структури особистості. Незаперечні ознаки авторської систематизації полягають в ієрархічному індуктивно-дедуктивному порядку організації психологічних понять, що утворюють три вищезгадані етапи як узагальнення конкретної емпірики життя.

Водночас психічні властивості наводяться О.Ф. Лазурським далеко не випадково, а підпорядковуються певній науково-психологічній логіці, що, на наш погляд, відповідає схемі переробки інформації у рефлексорній дузі. Так, у програмі спочатку наводяться увага, відчуття, сприймання, пам'ять, які

відповідають за прийом і збереження інформації. Потім розглядаються процеси її переробки – уява, мислення, мова, розумова сфера взагалі, настрої та афекти, почуття, емоційна сфера. І лише після цього наводяться психічні властивості і функції, котрі причетні до активного впливу особистості на тиск середовища – рухи, психічна активність, прийняття рішень. Іншими словами, психічні властивості особистості систематизуються відповідно до положень рефлексорної теорії І.М. Сеченова, І.П. Павлова і є своєрідною відповіддю ученого-психолога на фундаментальні запитання великих фізіологів.

Зазначимо також, що О.Ф. Лазурський розглядав запропоновану ним програму дослідження особистості як дуже важливий інструмент вивчення не лише її повного психологічного складу та будови, а й отримання даних про психічні властивості у порівнянні їх між собою в межах єдиної схеми [4, с. 5]. Отож учений закладає критерій цілісності у розумінні особистості, що пізніше знайшов закономірне відображення у принципі особистісного підходу в психології [17].

З іншого боку, талановитий учений розробляє двостадійну процедуру вивчення особистості, зважаючи на складність її “клінічного” дослідження у процесі наукового спостереження. На першій стадії якраз і використовується керівна концептуальна схема, теоретичний план розуміння особистості, а на другій, роз'яснювальній, цей план конкретизується через детальні характеристики реальних особистостей у все можливих крайніх, протилежних проявах. Саме у цих межах відкриваються реальні психологічні властивості людини, над якою спостереження проводиться. У єдності це висвітлює перспективний шлях психологічного пізнання особистості. Водночас зрозуміло, чому здійснений О.Ф. Лазурським проект побудови структурного уявлення про особистість мав у психології своїх наступників [див., зокрема 13; 17; 19].



### 3. КЛАСИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ ЗА ПРИНЦИПОМ АКТИВНОГО ПРИСТОСУВАННЯ, ПСИХІЧНИМ РІВНЕМ РОЗВИТКУ І ЗМІСТОМ

О.Ф. Лазурський здійснив відому у вітчизняній психології спробу побудувати всеосяжну класифікацію типів особистості. В основу запропонованої ним “психосоціальної у широкому розумінні” класифікації щонайперше покладений принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, що містить не тільки речі, природу, людей і людські стосунки, а й ідеї, духовні блага, естетичні, моральні та релігійні цінності тощо [9, с. 6]. З цього принципу логічно слідує доцільність розподілу типів особистості за “психічним рівнем та її психічним змістом”. Останні концепти він вважає другим важливим принципом розподілу особистостей – за їхнім психічним змістом, тобто за “переважанням у кожному окремому випадку якої-небудь однієї групи міцно пов’язаних між собою основних психічних функцій, котрі накладають на весь характер даного індивідуума своєрідний відбиток” [9, с. 26].

Учений виходить з положення, що кожна особа послідовно проходить у своєму фізичному і духовному розвитку кілька ступенів. При цьому кожному наступному ступеню властиві “більше багатство й інтенсивність душевного життя порівняно з попереднім”. Цей процес “психічного зростання”, або “психічного розвитку”, відрізняється найбільшою стрімкістю у перші роки життя дитини, а також у підлітковому віці і частково у юнацькому. Із наближенням до 25–30 років він поступово уповільнюється і, нарешті, зовсім припиняється. При цьому основне ядро особистості остаточно визначається, психічний рівень людини більш-менш з’ясується, окреслюється.

У подальшому, як вважає вчений, особистості “доведеться, можливо, ще

розвинути вкрай інтенсивну й різнобічну діяльність, але це буде лише виявлення вже сформованої особистості, які зводяться переважно до її екзопроявів, тоді як сукупність властивих їй основних психічних функцій (ендопсихіка) залишається у подальшому майже незмінною” [9, с. 12–13]. При цьому процес психічного зростання у різних людей, за О.Ф. Лазурським, відрізняється саме рівнем психічного розвитку. Його висота, або “вища межа”, залежить, з одного боку, від “ступеня обдарованості” людини, тобто від “багатства й інтенсивності її природжених здібностей, а з іншого – від впливу зовнішніх умов (передусім виховання й освіти), що сприяють або, навпаки, заважають розвитку природних обдарувань” [9, с. 13].

Підвищення психічного рівня розвитку особистості характеризується, за О.Ф. Лазурським, низкою ознак, серед яких головними є чотири. *Першій* має “багатство особистості, загальна кількість психічної продукції, що виявляється зовні численністю, розмаїттям і складністю (або, навпаки, бідністю, одноманітністю і примітивністю) окремих психічних проявів” [9, с. 15–16]. *Другою* сутнісною ознакою підвищення аналізованого рівня є сила чи інтенсивність окремих психічних проявів, здібностей. Це призводить до того, що і прояв, і продукти діяльності таких людей помітно виділяють їх з-поміж інших індивідуумів [9, с. 16]. *Третя* ознака належності особистості до вищого чи нижчого психічного рівня – свідомість та ідейність її психічних проявів. О.Ф. Лазурський пише: “Чим вище духовна організація людини, чим багатшим та інтенсивнішим душевним життям вона живе, тим більше здатна орієнтуватися серед явищ оточуючого світу і тим свідоміше визначає своє ставлення як до окремих явищ, так і до всього оточуючого життя взагалі ... Поступове підсилення ідейних, більш абстрактних процесів та їх переважання над чуттєвими в цілому характеризує особливість підвищення психічного

рівня” [9, с. 17]. Четвертою значущою ознакою останнього вчений вважає зростання координації психічних елементів, які у своїй сукупності становлять людську особистість. Він стверджує, що “у чистих типів, тобто у таких, де особистість розвивалася природно, в адекватних обставинах, де загальні умови життя сприятливі, а вид занять відповідає основним потягам і задаткам даного індивіда, – завжди помітна тенденція до певного об’єднання особистості, встановлення зв’язків між окремими її проявами” [9, с. 19]. До того ж завжди утверджується єдність як енд-, так і екзопсихічних проявів особистості.

О.Ф. Лазурський підкреслює, що тенденція до подібного об’єднання особливо яскраво виявляється на вищому психічному рівні – у людей обдарованих, котрі зреалізують інтенсивну й різнобічну душевну діяльність. Для них є характерною так звана концентрація особистості, тобто зосередження усіх її найважливіших функцій у напрямку якоїсь однієї, широкої, різнобічної і захопливої діяльності. На його переконання, “процес концентрації, сприяючи природному об’єднанню різноманітних елементів особистості навколо одного загального центру, здатний привести, врешті-решт, до тієї душевної гармонії, тієї душевної єдності, в котрій багато хто з філософів вбачали ідеал і кінцеву мету духовного розвитку кожного окремого індивідуума” [9, с.20–21]. При цьому слід мати на увазі, що гармонійний розвиток особистості не зводиться до однакового розвитку усіх душевних здібностей. Він полягає не у механічній рівномірності дії усіх окремих функцій, а у тісному, органічному зв’язку властивих даній людині здібностей, котрі об’єднуються навкруги одного спільного центру.

Великого значення у поступово зростаючій координації психічних елементів особистості О.Ф. Лазурський надавав здатності до розумової праці, створення розумової продукції, працездатності людини загалом. Адже будь-яка робота, особливо розумова, полягає передусім у

зосередженні думок у відомому напрямку, у зусиллях, які координовані між собою і спрямовані на досягнення певної мети. Успішне виконання абиякої роботи завжди передбачає узгодження між собою окремих її частин, а тому потрібне також узгодження окремих психічних функцій, котрі беруть участь у трудовому процесі [9, с. 21].

Кожна людина тільки у певному віці досягає межового, доступного для неї, кінцевого психічного рівня, який визначається загальним (потенційним) запасом її нервово-психічної енергії або, інакше кажучи, кількістю психічної активності. При цьому О.Ф. Лазурський посилається на сформульоване Ч. Спірменом положення про “загальний фонд психічної енергії” (або, у фізіологічному аспекті, – вільної енергії усїєї мозкової кори), зазначаючи водночас, що це поняття не є таким вже простим і потребує подальшого вивчення [9, с. 14].

О.Ф. Лазурський зауважує, що класифікація особистостей має бути не лише психологічною, а й психосоціальною, тобто “проводитися не тільки на основі переважання у них тієї чи іншої групи взаємопов’язаних провідних психічних функцій (ендопсихіка), а й на підвалинах соціального положення людей, їхньої професії, спрямованості інтересів тощо (екзопсихіка). При цьому у правильно побудованій класифікації енд- і екзопсихічні прояви окремих типів повинні або знаходитися між собою у відомій відповідності, або ж, коли такої відповідності не існує, розгортання між ними боротьби і взаємодії повинні бути заздалегідь враховані класифікатором, що сприяють обґрунтуванню аналізованих типів в окремі визначені групи... Оскільки ядро особистості становить ендопсихіка, то і при групуванні типів більш суттєву роль відіграє переважання у людини тих чи інших засадничих психічних функцій...; проте й екзопсихічна сторона особистості здається надзвичайно важливою для класифікації, оскільки саме вона дає нам зовнішній, більше чи менше сформований, прояв окремишнього

типу, надаючи йому відомої рельєфності, визначеності і завершеності” [9, с. 27–28].

Екзопсихічні прояви особистості, тобто її ставлення до різних категорій довкілля, можуть бути, на думку О.Ф. Лазурського, надзвичайно різноманітними. Їх можна розподілити на три види ставлень-відношень: позитивне (інтерес, схильність до чого-небудь), негативне (огидливість, ненависть, відворотність) та утилітарне ставлення, котре посідає середнє положення між першими двома видами і базується на корисності чого-небудь для людини. Ставлення як екзопсихічні прояви особистості мають такі атрибути, як форма існування, способи досягнення, а також форма задоволення чи здійснення ставлень [9, с. 28–29].

Отже, використання вказаних вище основоположних принципів передбачає наявність у класифікації двох головних підрозділів: за психічним рівнем, який, зі свого боку, розподіляється на три рівні, що поступово наростають (нижчий, середній, вищий), та за психічним змістом. У зв'язку з цим, О.Ф. Лазурський виділяє **чисті** (А), **комбіновані** (Б), **спотворені** (В) та перехідні типи особистостей різних рівнів.

До “чистих” типів особистості вчений відносить тих осіб, чия екзо- та ендопсихіка взаємовідповідають одна одній. У цьому випадку інтереси і професійна діяльність людини, розвиток її знань і навичок, поглядів і світогляду здійснюється у напрямку, що спричинюється вродженими особливостями її нервово-психічної організації. Як зазначає вчений, найбільш характерні суб'єктивні та об'єктивні риси такої особистості зливаються в один цільний, чітко виражений “психосоціальний комплекс”, достатньо стійкий і зазвичай досить типовий” [9, с. 29–30].

Особливість “комбінованих” типів полягає в тому, що вони, завдяки суміщенню в собі двох груп основних психічних функцій, знаходять у житті таке застосування, яке надає їхній екзопсихіці певну цільність і типовість [9, с. 35–36].

Водночас специфіка спотворених типів особистості характеризується тим, що значна частина їхніх дій і вчинків уявляються біологічно недоцільними і навіть шкідливими або для них самих, або для оточуючих, а іноді обох взаємодіючих сторін. Однією з причин виникнення спотворених особистостей є відсутність культури, освіти, що знижує загальний психічний рівень людини і заважає багатомісним природним задаткам отримати свій природний розвиток. Значно більшу роль у процесі такого виникнення відіграє, за О.Ф. Лазурським, невідповідність зовнішніх умов (та похідних від них екзопсихічних проявів) внутрішньому складу особистості (ендопсихіці). Це відбувається тоді, коли доросла людина чи навіть підліток з уже сформованою ендопсихікою потрапляє в умови, що цілком не відповідають її чи його загальному душевному складу [9, с. 37]. У цьому разі особистість, під впливом внутрішньо неадекватних обставин, немов розщеплюється, роздвоюється. У ній принаймні утворюються два центри, що психологічно мають між собою мало спільного. Вони не тільки взаємно не пов'язані між собою, але й часто ворогують. Тому розвиток обох цих центрів призупиняється. Стає неможливим гармонійне об'єднання особистості, значно знижується її біологічна і соціальна цінність.

Прогресуюче порушення психічної координації може призвести до швидкого спотворення і розпаду особистості [9, с. 38–39]. Вона стає значно більш егоїстичною, байдужою до інших людей та суспільних інтересів і навіть ворожою до них. У більшості випадків спотворені типи особистості походять від чистих і змішаних типів шляхом їх поступової видозміни. Цьому сприяє і та обставина, що майже кожний чистий тип містить у собі яку-небудь “небезпечну”, слабку в біологічному чи моральному відношеннях, сторону, яка може слугувати шляхом для його спотворення. Нею можуть стати, наприклад, егоїстичні тенденції, такі як піклування

про власну вигоду, честолюбство, владолубство.

О.Ф. Лазурський бачить своє завдання не лише в тому, щоб намітити й описати найважливіші і найрозповсюдженіші типи особистостей, а й обґрунтувати між ними точки зіткнення, взаємні відношення, а також напрямки зміни кожного типу, його переходу у близькі до нього типи. В цьому аспекті висунуті ним принципи класифікації – поступове підвищення психічного рівня, переважання тих чи інших основних психічних функцій, взаємодія між ендо- й екзопсихікою – дають змогу прослідкувати поступовий розвиток, перетворення чи спотворення кожного окремого типу особистості. Це має велике практичне значення. Хоча, як зауважує вчений, здійснити докорінну, повну зміну особистості важко, майже неможливо, і все ж у більшості випадків і за потреби можна розраховувати на те, щоб перевести шляхом виховання окрему особистість до бажаного сусіднього типу [9, с. 43–44].

Подано згадані О.Ф. Лазурським типи у вигляді загальної схеми:

А. До **чистих типів** особистості різних рівнів відносяться такі:

**I. Нижчий рівень:**

- |               |               |                    |
|---------------|---------------|--------------------|
| 1. Розсудливі | 2. Афективні: | 3. Активні:        |
|               | а) рухливі    | а) енергійні       |
|               | нижчого       | порядку            |
|               | б) чутливі    | б) покірно-діяльні |
|               | в) мрійники   | в) уперті          |

**II. Середній рівень:**

Непрактичні, Практики-реалісти:  
теоретики-ідеалісти:

- |                             |                                 |
|-----------------------------|---------------------------------|
| 1. Вчені.                   | 4. Людинолюбці<br>(альтруїсти). |
| 2. Художники.               | 5. Громадські працівники.       |
| 3. Релігійні<br>споглядачі. | 6. Владні.                      |
|                             | 7. Господарчі.                  |

**III. Вищий рівень:**

Типи-ідеали цього рівня за своїм змістом відповідають таким психосоціальним комплексам рис особистості:

1. Альтруїзм.
2. Знання:

- а) індуктивні;
- б) дедуктивні.
3. Краса.
4. Релігія.
5. Суспільство.
6. Зовнішня діяльність, ініціатива.
7. Система, організація.
8. Влада, боротьба.

Б. До **комбінованих типів** особистості належать:

1. Науково-практичні.
2. Науково-суспільні.
3. Художньо-практичні.
4. Релігійно-адміністративні.

В. У перелік **спотворених типів** особистості різних рівнів входять такі:

**I. Нижчий рівень:**

1. Пасивні:
  - а) апатичні;
  - б) безвільні.
2. Розважливі егоїсти.
3. Афективні спотворені.
4. Активні спотворені (гвалтівники):
  - а) безладні гвалтівники;
  - б) зосереджено-жорстокі.

**II. Середній рівень:**

Невдахи:

1. Непристосовані мрійники.
2. Афективні невдахи.
3. Енергійні, розлючені.

Успішні:

4. Лицемірні.
5. Владні спотворені.

**III. Вищий рівень (не закінчений).**

Отже, О.Ф. Лазурський дає неперевершену, яскраво проілюстровану прикладами з художньої літератури, історії та життя, докладну характеристику типів особистості, використовуючи віднайдений спосіб поетапної конкретизації кожного типу, що застосований ним і при побудові програми дослідження особистості. Ми не маємо змоги навести цю детальну характеристику типів (яка, до речі, зберігає своє значення донині), оскільки це виходить за межі обсягу даної статті [див. 9, с. 29–335]. Й хоча класифікація вченого не закінчена, проте саме вона справила значний позитивний вплив на наступні психологічні дослідження особистості.

1. *Лазурский А.Ф.* Программа исследования личности // Вестн. психол. – 1904. – № 9.
2. *Лазурский А.Ф.* Школьные характеристики. – 2-е изд. – СПб, 1908.
3. *Лазурский А.Ф., Франк С.Л.* Программа исследования личности в ее отношениях к среде (статья) // Русская школа. – 1912. – Январь-февраль (див. також в [9, с. 360 – 401]).
4. *Лазурский А.Ф.* Очерк науки о характерах. – 1-е изд. – 1909; 3-е изд. – СПб., 1916. – 386 с.
5. *Лазурский А.Ф.* Общая и экспериментальная психология. – СПб.: Типография М.К. Костина, 1912. – 264 с.
6. *Лазурский А.Ф.* К учению о психической активности. – М., 1916.
7. *Лазурский А.Ф.* О естественном эксперименте. – 1918.
8. *Лазурский А.Ф.* (ред.) Естественный эксперимент и его школьное применение. – Пг., 1918.
9. *Лазурский А.Ф.* Классификация личностей (публикується в журнале, починаючи з 1915 г., 1-е изд. – 1921г.). – Ленинград: Гос.издат. – 3-е изд. – 1924. – 290 с.
10. *Лазурский А.Ф.* Психология общая и экспериментальная. – 2-е изд. – Петроград: Земля, 1915. – 338 с.; 3-е изд. – Л., 1925.
11. *Лазурский А.Ф.* Избранные труды по психологии. – М., 1997.
12. *Моргун В.Ф.* Концепция многомерного развития личности и ее приложения // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 2. – С. 27-40.
13. Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
14. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
15. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття: Навчальний посібник / Вступна стаття В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
16. *Куликов Л.В.* (сост.). Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб., Питер, 2000. – 480 с.
17. *Платонов К.К.* Вопросы психологии труда. – М.: Медицина, 1970. – 264 с.
18. Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря. – М.: МГУ, 1982. – 288 с.
19. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія. – Київ: Деміур, ІПППО АПН України, 1998. – 160 с.
20. *Россолимо Г.И.* План исследования детской души. – М.: 1906.
21. *Садчикова П.И.* Психологическое наследие А.Ф.Лазурского. – Автореферат дисс. канд. псих. наук. – Киев: КГУ, 1955. – 15 с.
22. *Ярошевский М.Г.* История психологии. – 3-е изд. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

Надійшла до редакції 24.02.2003.